

А.А. Садков
академік АЕН України

Т.Б. Хлевицька
канд. екон. наук,
м. Донецьк

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ БЕЗПЕКИ

Постановка проблеми і її зв'язок із найважливішими науковими та практичними завданнями. На сьогоднішній день, мабуть, немає поняття, яке було б настільки зрозумілим на інтуїтивному рівні, та, водночас, не мало єдиних підходів до тлумачення його сутності як безпека взагалі та економічна безпека зокрема.

Питання економічної безпеки в тій чи іншій формі існували на рівні держави практично з часу формування останньої як окремого інституту політичної організації суспільства. Посилення інтересу до них в нашій країні було викликано подіями, пов'язаними з розпадом СРСР, які зумовили руйнацію традиційних уявлень про безпеку, що ґрунтувалися на ідеологічних засадах, та необхідність формування нових підходів до її розуміння. Саме на цей час, за думкою науковців, зокрема, Пастернак-Таранущенко Г. А., Власюка О. С. та ін., припадає початок виділення економічної безпеки як окремої науки, з притаманною їй системою знань, наявністю наукової проблеми, об'єктом і предметом дослідження, практичною значущістю досліджуваного явища [1, с. 74; 2, с. 6].

Слід підкреслити, що особливої актуальності теоретичні дослідження економічної безпеки та розробка прикладних інструментів її забезпечення набувають в умовах транзитивної економіки, якій характерні революційні за сутністю, глибиною та масштабністю трансформації соціально-економічної системи й суспільного ладу в історично короткий відрізок часу.

Проблемам економічної безпеки присвячена значна кількість праць — починаючи від античної філософії до сучасних наукових розробок. В науковій літературі накопичений значний матеріал, сформовані певні теорії й концепції економічної безпеки, оформлені різноманітні підходи до визначення її суті, формування системи забезпечення економічної безпеки та її функціонування.

Розмаїття змістовно-понятійних трактувань «економічної безпеки» свідчить, з одного боку, про важливість та складність проблеми, а з іншого, про незавершеність методологічного й теоретико-прикладного опрацювання, а, отже, про необхідність подальших досліджень, спрямованих на вирішення проблеми забезпечення економічної безпеки як окремих суб'єктів підприємництва, так і ключових сегментів економіки.

Багатоаспектність визначень дефініції «економічної безпеки» викликало потребу в розумінні об'єктивної природи безпеки як окремого феномену дійсності. Тому **метою статті** є теоретико-методологічне осмислення феномена безпеки як такої в умовах суспільно-економічних трансформацій в контексті її відповідності вимогам сучасних реалій.

Виклад основного матеріалу досліджень. Термінологічна нестійкість поняття безпеки робить невизначеною концептуальну підставу системи забезпечення безпеки. Відмінності в розумінні безпеки зумовлюють формуван-

ня систем забезпечення безпеки, що якісно відрізняються. Тому доцільною можна вважати певну структурування існуючих визначень безпеки (зокрема, економічної).

Дослідження літературних джерел дозволило дістати висновок, що переважна більшість науковців в сутності безпеки вбачають стан захищеності від певних загроз. Так, М. І. Камлик [3] визначає економічну безпеку як надійну захищеність національних інтересів в сфері економіки від певних загроз. Його позицію розділяють Новікова О. Ф. та Покотиленко Р. В. [4], Чорнодід І. С. [5], Шнипко О. С. [6], Сундук А. М. [7], Мунтіян В. І. [8], Губський Б. В. [9] та ін, які також наголошують на економічній безпеці як стані захищеності економічних інтересів окремих суб'єктів (в залежності від рівня розгляду) від економічних та пов'язаних з ними на національному рівні загроз. З протистоянням загрозам та забезпеченням захищеності від їх негативної дії пов'язують економічну безпеку в своїх роботах Олейников Е. А. [10], Жаліло Я. А. [11], Медвідь Ф. О. [12] та ін.

Водночас існує й інша, багаточисленна точка зору, згідно якої зміст економічної безпеки полягає у випереджальній дії щодо появи носіїв (джерел) небезпеки. Наприклад, Богомоллов В. А. вважає, що економічна безпека є системою заходів організаційно-економічного та правового характеру, спрямованих на запобігання появи економічних загроз [13]. Прибічники такого бачення сутності безпеки її результатом вважають незалежність економіки [14, 15, 16], стабільний (стійкий) розвиток економічної системи [16, 17, 18], ефективність функціонування економіки [14, 18].

Такий дуалізм у розумінні сутності безпеки зумовлює два основні підходи до формування системи забезпечення безпеки. Так, якщо під безпекою розуміється «стан захищеності» чого-небудь, то забезпечення безпеки будеється навколо погроз, від яких необхідно захищатися. Якщо ж безпека ототожнюється з відсутністю погроз або небезпек, то забезпечення безпеки набуває характер нейтралізації (усунення) джерел (носіїв) небезпек.

Розмаїття визначень безпеки, які в кінцевому випадку визначають особливості формування різних систем забезпечення безпеки, зумовлюють нагальну необхідність пошуку того єдиного, абсолютного, що має стати фундаментом збагнення суті та природи безпеки як конкретного, існуючого феномена.

Аналіз окремих визначень поняття «безпека» [3–18] показав, що природу безпеки складає природа речей — «комплексне уявлення про причини та внутрішню побудову навколишніх явищ та процесів, які роблять світ таким, яким ми його знаємо» [19], тобто об'єктивний процес реалізації активного початку в становленні речі. Зумовлюючи буття речей в їхній цілісності, природа речей формує механізми самозбереження якісної визначеності речі. Так, навіть простіші мікроорганізми мають механізми самозбереження, засновані на розпізнаванні

позитивних і негативних зовнішніх дій. Розвиток живої природи формує механізми осмислення зовнішнього середовища та здатність до випереджаючого віддзеркалення дійсності. Саме завдяки можливості оцінити негативні наслідки зовнішніх впливів виникає феномен небезпеки. Феномен небезпеки має велике значення для самозбереження життя. В залежності від глибини оцінки можливих негативних наслідків сенс небезпеки може бути як реальний, так і потенційний.

Особливість рефлексії людини на небезпеку полягає не тільки в оцінці негативної дії на неї, а також в оцінці власного положення щодо небезпеки. Саме тому можна стверджувати, що для людини поняття безпеки та небезпеки є однопорядковими: в них лише оформляються різні відносини. У зв'язку з цим можна погодитися з позицією Рибалкіна В. В., який у феномені небезпеки бачить оформлену самозаперечуючу дію, а у феномені безпеки — співвідношення об'єкту і заперечливої дії [20].

Оскільки, як вже відзначалося, природу безпеки складає природа речей, зрозумілим стає ототожнення в об'єктивному сенсі безпечного з природним існуванням та, відповідно, пов'язування небезпеки з погрозою природному існуванню, тобто із запереченням природи речей. Звідси випливає, що об'єктивно безпечним може бути лише те, що визначається природою речі. В іншому випадку мова йде про небезпеку, тобто тотальність антиприродному визначенню.

Слід сказати, що виникнення й існування феномену безпеки / небезпеки визначається суб'єктивним сприйняттям та оцінюванням дійсності. Тобто за своєю суттю безпека є суб'єктною рефлексією на відсутність небезпеки.

Оскільки об'єктивну підставу існування феномена безпеки, в тому числі й в економіці, складає природа речей, найважливішою передумовою збагнення соціального буття феномена є розуміння характеру взаємозв'язку людини і соціальних систем в їх природній визначеності.

Розглядаючи відношення людини до природи речей, слід враховувати особливості природних і штучних систем. Природна система — це система, що має об'єктивну природу, яка зумовлює природний характер її виникнення, функціонування та розвитку. В протилежність їй штучна система існує не як природне, а як людське творіння.

Діяльність людини відбивається на існуванні природних систем, вносячи в певній мірі штучність до їх функціонування та розвитку. Сила цього впливу різна, а його характер може знаходитися як в межах природного розвитку системи, так і виходити за них. Тому будь-якій соціальній системі, незважаючи на об'єктивну природу її існування, притаманні риси як природної, так і штучної систем. Різний характер поєднання природного і штучного, нескінченне розмаїття умов прояву сутності природних систем викликає множину форм існування останніх.

Під безпекою системи, зазвичай, розуміється її збереження. Якщо виникає можливість її ушкодження або руйнації, тобто відбувається заперечення власне існування системи, то мова йде про небезпеку.

Разом з тим, існування природної системи має не статичний, а динамічний характер: вона функціонує (відтворює системні зв'язки) та розвивається (змінює системні зв'язки). У цій єдності функціонування й розвитку виявляється єдність збереження і зміни, а всяка природна зміна певною мірою заперечує існуючий стан.

Оскільки розвиток природних систем має об'єктивний характер, що визначається природою системи, заперечення того або іншого існуючого стану системи не означає заперечення її існування як системи. Навпаки, вона зберігається в цій зміні (запереченні) завдяки переходу від одного природного стану до іншого. Збереження ж деякого стану в збиток сутності, що розвивається, призводить до заперечення природи, а, отже, й самої системи.

Внаслідок цього в об'єктивному сенсі безпека природної системи визначається не збереженням її існуючого стану, а збереженням її природи. Тому небезпека для системи виступає не як заперечення існування, а як заперечення її природи. В зв'язку з цим безпека системи є не щось окреме від самої системи або якийсь її особливий компонент, а специфічне визначення відношення існування системи до заперечення її буття (небезпеки).

Для того, щоб знайти межу, що відокремлює безпечний вплив на систему від небезпечного, необхідно визначити критерії визначення безпеки функціонування та розвитку конкретних систем. Виходячи з поняття природи речей найважливішим критерієм визначення безпеки та безпеки доцільно обрати природну визначеність, природність функціонування і розвитку системи. В зв'язку з цим, як наголошувалося вище, безпечними впливами на соціальну систему можуть вважатися такі, які не викликають істотної зміни її природного функціонування і розвитку, зміни її природи. Тому завдання забезпечення безпеки полягає не в тому, щоб виходячи з певних суб'єктивних уявлень зовнішнім чином перешкоджати природному розвитку, а навпаки, в тому, щоб досягти цю природу і створювати умови для природно визначеного розвитку, а, отже, і для об'єктивно детермінованого переходу від буття до небуття і від небуття до буття окремих моментів. У цьому збагненні природної визначеності і міститься основа забезпечення справжньої безпеки.

Певна модель соціальної системи породжує відповідні уявлення про безпеку, які у міру досягнення суспільного визнання отримують парадигмальну форму існування. Враховуючи, що будь-яка діяльність, у тому числі й у сфері безпеки, здійснюється людьми та ґрунтується на певних уявленнях, то зміст тієї або іншої системи забезпечення безпеки слід розуміти в контексті пануючої моделі стереотипної поведінки або парадигми безпеки, тобто сталого зразка розуміння і вирішення теоретичних і практичних питань забезпечення безпеки.

У зв'язку з тим, що основу існування феномена безпеки складає єдність заперечення та твердження, то залежно від того, яка сторона — заперечуюча [3–13] або стверджуюча [14–19] — є провідною в цьому співвідношенні, можна виокремити дві парадигми безпеки.

Перша парадигма — парадигма захищеності — ґрунтується на розумінні безпеки як запереченні небезпек, наслідком чого є власне самоствердження. Вона припускає, що основу забезпечення безпеки складає боротьба з небезпеками (загрозами), а, отже, необхідною передумовою забезпечення безпеки в рамках даної парадигми є визначення загроз безпеці, на усунення яких і спрямовується діяльність. Ототожнення безпеки із захищеністю отримало закріплення в Законі України «Про основи національної безпеки України» [21].

Разом з тим, послідовна реалізація ідеї захищеності неминує викликає потребу в наявності небезпек, які

персоніфікуються в образі ворога, нехай навіть уявного. Адже безпека затверджується не сама по собі, а саме в боротьбі з небезпеками і їх носіями-ворогами.

Парадигма захищеності, особливо в гіпертрофованій формі, насправді не сприяє укріпленню безпеки, а руйнує суспільство та його інституції. Оскільки джерело розвитку знаходиться зовні, то необхідний саморозвиток набуває штучного характеру порівняння з іншим — наздогнати і перегнати, добути і зробити більше і тому подібне. В результаті відбувається розвиток не внутрішніх сил, а лише зіставлення небезпекам.

Необхідною умовою послідовної реалізації ідеї захищеності є закритість системи. При цьому закритість відтворює захисну ментальність, яка, у свою чергу, зумовлює і саму закритість. Разом з тим, закрита система містить в собі самозаперечення, оскільки вимушена черпати енергію для власного розвитку зсередини, що рано чи пізно приводить до самопоїдання й саморуйнації.

Друга парадигма — парадигма самоствердження — навпаки, базується на розумінні безпеки як твердженні себе, а заперечення небезпек має вторинний характер і розглядається як необхідна умова самоствердження. Вона базується не стільки на боротьбі з небезпеками, скільки на розвитку власних внутрішніх сил. І тому небезпекою є не тільки те, що заперечує існування системи, а, перш за все, те, що загрожує її самоствердженню.

Необхідною передумовою розвитку (а не забезпечення безпеки) в рамках парадигми самоствердження є визначення конкретних небезпек (інтересам, цінностям, способу існування і тому подібне), а не загроз безпеці, як в парадигмі захищеності. При цьому діяльність спрямована не на «захищеність» інтересів, а на їх реалізацію. Реалізація ідеї самоствердження припускає відкритість системи, яка дозволяє отримувати енергію для розвитку ззовні. У цій зовнішній експансії та підживленні внутрішнього джерела розвитку система затверджує себе, а, отже, й власну безпеку.

Проте самоствердження зумовлює необхідність протиставлення оточенню, оскільки затвердитися взагалі неможливо. Це можна зробити лише по відношенню до іншого, яке повинне бути усунене, якщо воно перешкоджає реалізації певних життєвих інтересів. В результаті наявність іншого та небезпеки, що виходить від нього, стає передумовою самоствердження, що викликає потребу в існуванні небезпек.

Послідовна реалізація ідеї самоствердження є небезпекою для самої системи, яка в своєму розвитку неминуче доходить до тієї межі, коли самоствердження переростає в самозаперечення, оскільки безумовне самоствердження є не що інше, як безумовне заперечення іншого.

Таким чином, при всій своїй відмінності обидві парадигми безпеки припускають наявність небезпеки, що, втім, є наслідком розгляду розвитку соціальних систем крізь вузьку призму: «небезпека-безпека».

Висновки. Збагнення природи речей дозволяє подолати полон традиційних уявлень, які, як правило, обмежені рамками пануючої парадигми, і виявити об'єктивну логіку соціальної трансформації, що складає основу для розуміння справжньої безпеки.

Оскільки соціальний розвиток (з урахуванням активної перетворюючої діяльності людини) — це природно-історичний процес, остільки і безпека соціальних систем може бути оцінена з погляду їх відповідності природній

логіці розвитку. У цьому контексті безпека соціальної системи тим вище, чим менше споруджено штучних перешкод на шляху природно-історичного розвитку. І навпаки, чим більше перешкод на шляху природного розвитку, тим в меншій безпеці знаходиться система.

Тому якщо реальна система приходять в суперечність з об'єктивною логікою свого розвитку і природою речей, то ніяка, навіть наймогутніша система забезпечення безпеки не в змозі захистити її від краху. І навпаки, приведення системи у відповідність з логікою природного саморозвитку здатне сформувати міцний фундамент забезпечення її стійкості і безпеки.

При цьому необхідно мати на увазі, що природа речей породжує механізм самозбереження, оформляється у суб'єкта у відповідних уявленнях про те, що є небезпечно або безпечно, які потім трансформуються в діяльність по забезпеченню безпеки. Іншими словами, система забезпечення безпеки формується не безпосередньо, виходячи з природи об'єкту, а опосередковано — через уявлення людей, які, в свою чергу, формуються, в тому числі і з урахуванням об'єктивної реальності.

Перспективами подальших досліджень у даному напрямі. Розуміння природних процесів і на цій основі характеру їх віддзеркалення в людських уявленнях дозволяє побудувати таку систему забезпечення безпеки суб'єктів підприємництва, яка базувалася б не на суб'єктивних бажаннях, інтересах і цінностях, а на об'єктивній логіці соціального розвитку.

Література

1. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. Методологія забезпечення: монографія / Г. А. Пастернак-Таранушенко. — К. : Київський економічний інститут менеджменту, 2003. — 320 с.
2. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О. С. Власюк. — Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. — К., 2008. — 48 с.
3. Камлик М. І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Еконо-міко-правовий аспект : [навч. посібник] / М. І. Камлик. — К. : Атіка, 2005. — 432 с.
4. Новікова О. Ф. Економічна безпека: концептуальні визначення та механізми забезпечення : [монографія] / О. Ф. Новікова, Р. В. Покотиленко. — Донецьк : НАН України. Ін-т економіки промисловості, 2006. — 408 с.
5. Чорнодід І. С. Економічна безпека як категорія економічної теорії / І. С. Чорнодід // Актуальні проблеми економіки. — 2003. — № 11. — С. 13–20.
6. Шнипко О. С. Види і чинники безпеки ієрархічних економічних систем: теоретико-методологічний аспект / О. С. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 5. — С. 78–85.
7. Сундук А. М. Економічна безпека України в регіональному вимірі: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. екон. наук: спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / А. М. Сундук. — 2006. — 20 с.
8. Мунтян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтян. — К. : КВІЦ. 1999. — 462 с.
9. Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Губський. — К. : Укрархбудінформ, 2001. — 121 с.

-
10. Экономическая и национальная безопасность : [учебник] / под ред. Е. А. Олейникова. — М. : «Экзамен», 2004. — 768 с.
11. Жаліло Я. А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку / Я. А. Жаліло // Стратегічна панорама. — 2004. — № 3. — С. 12–16.
12. Медвідь Ф. Економічна безпека: небезпеки і загрози національним та національно-державним інтересам України / Ф. Медвідь // Вісник УАДУ. — № 2. — 2003. — С. 129–135.
13. Богомолов В. А. Экономическая безопасность: [учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. экономики и управления] / В. А. Богомолов. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. — 303 с.
14. Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их поражение / Леонид Абалкин // Вопросы экономики. — 1994. — № 12. — С. 4–13.
15. Грунин О. Экономическая безопасность организации / О. Грунин, С. Грунин. — СПб. : Питер, 2002. — 160 с.
16. Чесноков А. В. Зовнішньоекономічна безпека держави в умовах європейської інтеграції України : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. екон. наук: спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / А. В. Чесноков. — 2006. — 18 с.
17. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави [підручник для осіб, що навчаються за фахом «службовець державного управління»] / Г. А. Пастернак-Таранушенко / під ред. проф. Б. Кравченка. — К. : Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. — 140 с.
18. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко. — К. : КНТЕУ, 2001. — 309 с.
19. Репченко О. Полевая физика или как устроен Мир? // www.fieldphysics.ru.
20. Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности / Рыбалкин Н. Н. // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. — 2003. — № 5. — С. 36–52.
21. Закон України «Про основи національної безпеки України» / Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — с. 351 // zakon.rada.gov.ua.